

Antytrynitaryzm w pierwszej Rzeczypospolitej w kontekście europejskim. Źródła — rozwój — oddziaływanie, red. nauk. Michał Choptiany, Piotr Wilczek, Warszawa 2017, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, ss. 374, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*, t. 10

Mogłoby się wydawać, że po ukazaniu się fundamentalnego dzieła Zbigniewa Ogonowskiego *Socynianizm. Dzieje, poglądy, oddziaływanie* (Warszawa 2015) o socynianizmie wiadomo już wszystko i temat można uznać za wyczerpany. Ale już dyskusja, jaka się odbyła w czerwcu 2014 r. na Wydziale „Artes Liberales” Uniwersytetu Warszawskiego wykazała, jak wiele jest jeszcze do zbadania i przemyśleń. Tak doszło do powstania omawianej publikacji, na którą złożyły się wystąpienia historyków polskich, niderlandzkich, węgierskich, szkockich, niemieckich, reprezentujących różnorodne wyniki badań źródłowych i ich często dyskusyjne omówienia.

Książka dzieli się na trzy tematyczne części: 1. „Doktryna” (s. 21–120), 2. „Dialog i spór” (s. 121–216) i 3. „Egzegeza i filologia” (s. 217–362), co oznacza pojawienie się w niej licznych powtórzeń mimo starannej redakcji dokonanej przez dwu pracowników UW, Michała Choptianego i Piotra Wilczka.

Część pierwsza zawiera teksty naświetlające procesy kształtowania się tych idei i poglądów, które okazały się źródłem oryginalności polskiego, sarmackiego antytrynitaryzmu, co było w dużej mierze dziełem Andrzeja Frycza Modrzewskiego. Interesująco przedstawił to Steffen Huber z Uniwersytetu Jagiellońskiego (s. 51–75). O wpływie Jana Kalwina na polski antytrynitaryzm pisze Arie Baars z Uniwersytetu Teologicznego w niderlandzkim Appeldoorn, podkreślając jego kontakty z polskimi władcami Zygmuntem I i Zygmuntem Augustem oraz Boną (s. 23–50). Jest w tym artykule mnóstwo danych nieznanymi dotąd badaczom.

W innym tekście znajdujemy wywody czysto teologiczne, które wymykają się ocenie historyków, a momentami robią wrażenie pseudoteologicznego bełkotu (artykuł Mihály Baláza z uniwersytetu w Segedynie¹ [s. 76–98]). Zamyka tę część niewątpliwie ciekawy esej Simona J.G. Burtona (Uniwersytet Warszawski i Uniwersytet Edynburski) na temat poglądów Bartłomieja Keckermanna na trynitarą naturę rozumu w świetle źródeł scholastycznych i ramistycznych

¹ W recenzowanej książce używa się niezgodnych z normą form Szegedyn/szegedyński.

(s. 99–119). Scharakteryzowany tu został obraz logiki jako dynamicznej interakcji i woli. Teologię pojmował bowiem Keckermann jako dyscyplinę o charakterze operacyjnym i mądrościowym, Boga jako ostateczny cel wszelkich działań. Ale Bóg wedle Keckermanna jako „pierwszy byt” z natury swej nieskończony, przekracza wszelkie ludzkie rozumienie, nie można więc sformułować doskonałej definicji Boga. Należy żałować, że w dotychczas istniejących pracach o Keckermannie zabrakło tego typu rozważań, nie ma też ich w bogato udokumentowanych w innych zakresach pracach o dziejach Gdańska, w których przewija się tylko nazwisko Keckermanna.

Część druga zawiera cztery rozprawy poświęcone czterem wybitnym postaciom ruchów antytrynitarских, jakimi byli Agostino Doni, Ernst Soner, Valentin Radecke i Adam Gosławski. O „przypadku” Doniego pisze Riccarda Suitner z Uniwersytetu w Erfurcie. Ten filozof i lekarz znany jest dziś jako autor rozprawy *De natura hominis*, w której rozważa zagadnienie istnienia i natury duszy ludzkiej, która wedle niego pochodzi z nieba i tęskni za powrotem do niego. Autorka bardzo zręcznie zestawia dane z życiorysu Doniego i prezentuje interesująco jego biografię. Jest to niewątpliwie jeden z najlepszych fragmentów omawianej książki (s. 123–142). Podobnie interesujący jest szkic poświęcony Sonerowi, profesorowi akademii w Altdorfie koło Norymbergi, autorowi mowy *De fato* — „O przeznaczeniu” wygłoszonej w 1608 r. na zakończenie roku akademickiego (s. 143–159). Ádám Szabó z Uniwersytetu Segedyńskiego na Węgrzech rozważa tu w sposób interesujący problem wolnej woli, o czym dyskutowali w XVI–XVII w. liczni autorzy, zarówno katolicy, jak i protestanci.

Postać biskupa Radeckiego zajął się Dávid Molnár z Uniwersytetu w Segedynie, prezentując jego poglądy i działalność w oparciu o solidną kwerendę źródłową (s. 160–184). Natomiast Wojciech Ryczek (UJ) przedstawił (s. 185–216) spór Adama Gosławskiego, polemisty ariańskiego, z często w pracy cytowanym Bartłojem Keckermannem. Skupił się przy tym głównie na fakcie, że Gosławski krytykował koncepcję Trójcy Świętej, dowodząc, iż doktryna trójosobowego Boga jest błędna z logicznego, filozoficznego, a nawet biblijnego punktu widzenia. Ta część książki jest wyjątkowo dobrze rozbudowana i udokumentowana.

Część trzecia zawiera pięć rozpraw, w tym aż dwie pióra Jakuba Koryła z UJ w Krakowie: *Hermeneutika braci polskich. Wprowadzenie i Socyniański λόγος Prologu Ewangelii według św. Jana*. Pierwszy esej podnosi znaczenie myślicieli socyniańskich m.in. w oparciu o ich ocenę przez badaczy już w XIX w. Jakoż w połowie tego stulecia badacz niemiecki Wilhelm Dilthey nazwał hermeneutykę socynian jednym z „systemów przejścia”, których zwieńczeniem została naukowa teoria interpretacji. Wzbogaca ten odcinek wywodów Koryła aneks, zawierający zestawienie prac egzegetycznych socynian (s. 256–261). Ogromnie interesujący jest także drugi esej tego Autora, w którym przypomina on, że to w roku 1519 Erazm z Rotterdamu jako pierwszy za pośrednictwem druku wprowadził rzeczownik *sermo* (dysputa słowna) do Prologu Ewangelii według św. Jana. W kilkanaście lat później Michał Serwet w księdze *De Trinitatibus erroribus* odrzucił tradycyjne pojęcia dotychczasowej teologii, otwierając pole do nowych dyskusji.

Magdalena Łuszczzyńska z Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie zamieściła interesujący esej pt. „Odpis Jakuba Żyda” Marcina Czechowica i chrześcijański hebraizm w wersji ariańskiej (s. 316–333), ilustrujący znany zresztą badaczom fakt, że w XVI w. bracia polscy, często nazywani przez swych przeciwników „judaizantami”, utrzymywali ze swymi sąsiadami Żydami bliskie stosunki, interesowali się ich religią i kulturą. Z kolei József Simon z Uniwersytetu w Segedynie w artykule György Enyedi i „Opowieść etiopska” Heliadora (s. 334–362) wprowadza czytelnika w mało znany świat węgierskiego antytrynitaryzmu. Omawia intelektualny dorobek biskupa siedmiogrodzkiego Kościoła unitariańskiego, którego osiągnięcia w zakresie filologii klasycznej cieszyły się dużym zainteresowaniem jeszcze nawet w XX w.

Omawiana książka przedstawia nie tylko historię polskich antytrynitarzy (zwanych także arianami lub socynianami), ale sytuuje ją w kontekście debat i konfliktów europejskich. Na pewno niełatwa w odbiorze ze względu na wielość przedstawionych w niej osób i problemów, okaże się jednak niezbędna dla wszystkich zajmujących się zawodowo dziejami arian i arianizmu, nie tylko studentów, lecz także badaczy.

Maria Bogucka
(Warszawa)